

Szubert, Waldemar

Uwagi na temat trackich kultów religijnych w Odessos

Studia Archeologiczne 4, 251-267

1985

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Waldemar Szubert

UWAGI NA TEMAT TRACKICH KULTÓW RELIGIJNYCH W ODESSOS

Odessos, jedno z najważniejszych miast greckich na zachodnich wybrzeżach Morza Czarnego, zostało założone w 570 roku p.n.e. przez kolonistów z Miletu w rejonie gęsto zamieszkałym przez ludność tracką. Na wzniesieniach rozciągających się wzdłuż dzisiejszego Zalewu Warneńskiego pozostałości osadnictwa stwierdzono już od neolitu. Najprawdopodobniej Odessos zostało założone na miejscu dawnego osiedla trackiego¹. Świadczy o tym niegrecka nazwa tego miasta, a także źródła archeologiczne coraz liczniej uzyskiwane podczas badań archeologicznych prowadzonych na terenie Warny, mimo że prace te mają charakter przeważnie ratowniczy, bowiem osadnictwo na terenie tego miasta trwa nieprzerwanie co najmniej od czasów trackich aż do dnia dzisiejszego. Do znalezisk potwierdzających przypuszczenie, że Odessos było założone na miejscu osiedla trackiego należy przede wszystkim tracka ceramika naczyniowa datowana na koniec VII i początek VI wieku p.n.e.² O obecności elementu trackiego w tej kolonii greckiej we wczesnych okresach jej istnienia, świadczą znaleziska pochodzące z nekropoli miasta, między innymi fibule tzw. typu trackiego datowane na V wiek p.n.e., a także złote ozdoby, jak na przykład naszyjniki i pectorały³. Charakter tych ostatnich znalezisk przemawia za tym, że należały one do starszyny trackiej. Można zatem przypuszczać, że już w okresie klasycznym Tra-

---

¹ Chr. Danow, Zapadnijat brjag na Czerno more w drewnostta, Sofia 1947, s.100.

² G. Tonczewa, Trakijskoto wlijanie w Odesos, Izwestija na Archeologiceskoto družestwo gr. Warana, X 1956, s.51.

³ W. Mikow, Trakijski tip fibuli, IAI, VI 1930/31, s.171; W. Mikow, Trakijski nakitni predmeti ot V-IV vek pr.n.e., IAI, XVII 1950, s.146.

kowie nie tylko mieszkali w Odessos, ale niektórzy z nich odgrywali dość znaczną rolę w życiu tego miasta greckiego. Świadczą o tym także trackie grobowce kurhanowe odkryte w bezpośrednim pobliżu miasta, w których znaleziono cenne przedmioty wyposażenia, między innymi złote ozdoby, alabastry ze szkła egipskiego, fragmentarycznie zachowane bogato zdobione naczynia z brązu, lampy gliniane, kościane inkrustacje sarkofagów drewnianych; przedmioty te pochodzą z IV i III wieku p.n.e. Na nekropolach Odessos z II wieku p.n.e. odsłonięto groby wyposażone w przedmioty charakterystyczne tylko dla trackiego obrządku pogrzebowego, między innymi dekorowane kółka i dzwoneczki z brązu, które najprawdopodobniej były ozdobami rzędu końskiego ⁴.

W I wieku p.n.e. Odessos, podobnie jak i inne miasta greckie położone na zachodnich wybrzeżach Morza Czarnego, zostało opanowane przez Rzym. W okresie rzymskim obecność elementu trackiego w tym mieście jest jeszcze bardziej wyraźna. Trakowie stanowią już znaczny procent ogółu ludności Odessos. Na inskrypcjach zawierających listy efebów znajdujemy około 15% imion trackich ⁵. Natomiast według inskrypcji nagrobnych procent ten jest o wiele wyższy ⁶. Inskrypcje nagrobne pochodzą głównie z II i III wieku n.e. Jednakże nie chodzi tu tylko o wzrost ilościowy ludności trackiej w Odessos, z niektórych inskrypcji wynika bowiem, że Trakowie mieli duży udział w życiu politycznym, gospodarczym i kulturalnym tego miasta. Niektórzy z nich osiągnęli wysokie godności, na przykład z jednej inskrypcji nagrobnej dowiadujemy się, że niejaki Marek Aureliusz Skontis, a zatem zromanizowany Trak, pełnił w Odessos bardzo ważne funkcje, a mianowicie: agoranoma, archonta i kapłana Apollina-Feba ⁷. Należy zwrócić przy tym uwagę, że proces hellenizacji, a potem romanizacji ludności trackiej zamieszkałej w Odessos nie był całkowity nawet w wypadku tych Traków, którzy w hierarchii społecznej miasta zaszli bardzo wysoko. Wspomniane grobowce kurhanowe - sposób oho-

---

⁴ K.Škorpil, Mogili, Płowdiw 1898, s.141, ryc.59; G.Tonczewa, Razkopkite na 5-te mogili kraj s. Galata, Izwestija na Archeologičeskoto družestwo gr. Warna, VIII 1954, s.49,57, ryc.104; Tonczewa, Trakijskoto wlijanie ..., s.52-54.

⁵ G.Mihailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, I, Sofia 1956, 47-52.

⁶ Mihailov, I, 96-229.

⁷ Mihailov, I, 162.

1. Statuetka terakotowa z Odessos przedstawiająca Wielkiego boga. M.Mirczew, Sbirkata ot terakoti w muzeja na gr. Warna, Izwestija na Archeologičeskoto družestwo gr. Warna, X 1956, s.29, tabl.VIII, ryc.33

wania zmarłych charakterystyczny na tym terenie i w tym czasie tylko dla ludności miejscowej trackiej - oraz znalezione w nich przedmioty wyposażenia świadczą o tym, że w okresach klasycznym i hellenistycznym Trakowie zachowali swoje dawne zwyczaje pogrzebowe. Podobnie było w okresie rzymskim, z tych czasów bowiem pochodzi kilka grobowców kurhanowych odkrytych na terenie

Warny podczas ratowniczych prac wykopaliskowych⁸. Na niektórych reliefach nagrobnych oraz statuetkach terakotowych znalezionych na terenie miasta i jego nekropolach zostały przedstawione postacie kobiet i mężczyzn noszące strój typowy dla Traków, a w wielu pochówkach, o czym już była mowa, odkryto ozdoby ze złota i brązu, których forma i dekoracja są również typowo trackie⁹.

Proces hellenizacji i romanizacji tylko w pewnym stopniu objął wierzenia i kultury religijne trackie. Co więcej, ludność tracka Odessos w okresach hellenistycznym i rzymskim nie tylko zachowuje swoje dawne wierzenia religijne, ale obserwujemy znaczny wpływ kultów religijnych trackich na kultury religijne grecko-rzymskie. Widzimy to bardzo wyraźnie przede wszystkim na przykładzie kultu Wielkiego boga - Darzalosa, który w okresie cesarstwa rzymskiego odgrywał bardzo ważną rolę nie tylko w życiu religijnym, ale także społeczno-politycznym Odessos. Kult boga jest poświadczony już od wczesnego okresu hellenistycznego. Z nekropoli miasta pochodzi kilka fragmentarycznie zachowanych statuetek terakotowych przedstawiających tego boga (ryc.1); są one datowane na koniec IV i początek III wieku p.n.e.¹⁰ Do połowy II wieku p.n.e. miasto wypuszcza emisje srebrnych tetradrachm z przedstawieniem (na awersie i rewersie) Wielkiego boga¹¹. Kult boga na terenie greckiego Odessos jest również poświadczony w materiale epigraficznym¹².

Głównym atrybutem bóstwa jest duży róg obfitości, trzymany w lewej ręce. Charakteryzuje on Wielkiego boga jako bóstwo chtoniczne i jako bóstwo urodzaju. Na wspomnianych statuetkach terakotowych, związanych z kultem zmarłych, bóstwo ma na głowie wieniec bluszczowy lub wieniec z wici winogronowych przeplecionych

---

⁸ H. i K. Škorpil, Razkopki na mogili do gr. Warna. Izvestija na Archeologiceskoto družestvo gr. Warna, II 1909, s.8; Tonczewa, Trakijskoto wlijanie ..., s.58; Tonczewa, Razkopkite na 5-te mogili ..., s.57.

⁹ Tonczewa, Trakijskoto wlijanie ..., s.53,58.

¹⁰ G. Tonczewa, Prinos kym ikonografijata na welikija bog na Odesos, IAI XVI 1952, s.83-84; M. Mirozew, Sbirka ot terakoti w muzeja na gr. Warna, Izvestija na Archeologiceskoto družestvo gr. Warna, X 1956, s.29, ryc.3, s.37, ryc.68,69.

¹¹ B. Piek, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, I 2, Berlin 1910, 549.

¹² Mihailov, I, 42,47,48,49,67,150.

2. Srebrna tetradrachma (awers) z Odessos z przedstawieniem głowy Wielkiego boga.
I.Wenedikow i T.Gerasimow, Trakijskoto izkustwo, Sofia 1973, ryo.64

wstążką. Niektórzy badacze przypuszczają, że wieniec blusozowy świadczy o synkretyzmie bóstwa z Dionizosem, a wieniec z wici winogronowych o synkretyzmie z Plutonom ¹³. Na podstawie pewnych zbieżności występujących w sposobie przedstawiania i w atrybutach Wielkiego boga i Plutona wysuwane są przypuszczenia, że pod niewiele mówiącym określeniem Wielki bóg, którym raczej ogólnie określano bóstwa o charakterze chtonicznym, kryje się Pluton ¹⁴. Ze srebrnych tetradrachm bitych w Odessos w okresie hellenistycznym na szczególną uwagę zasługuje emisja monet z drugiej połowy II wieku p.n.e., która ze względu na swoje walory artystyczne należy do szczytowych osiągnięć sztuki menniczej nie tylko Odessos, ale także pozostałych miast greckich leżących na zachodnich wybrzeżach Morza Czarnego (ryo.2 i 3). Na awersie mo-

¹³ Tonczewa, Prinos ..., s.87.

¹⁴ Tonczewa, Prinos ..., s.90.

3. Srebrna tetradrachma (rewers) z Odessos z przedstawieniem posągu kultowego Wielkiego boga.
I.Wenedikow i T.Gerasimow, Trakijskoto izkustwo, Sofia 1973, ryo.65

net widzimy przedstawienie głowy Wielkiego boga w prawym profilu, a na rewersie wyobrażenie całej postaci z paterą w prawej ręce i rogiem obfitości w lewej. Postać jest obramowana napisem ΘΕΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΟΔΕΣΣΙΤΩΝ. Napisanie tych słów w genetiwie wskazuje na to, że napis odnosi się do wyobrażonej postaci, a zatem moneta jest poświęcona temu właśnie bóstwu. Wszystko wskazuje na to, że monety zostały wybite z okazji uroczystości, najprawdopodobniej igrzysk publicznych ku czci Wielkiego boga¹⁵. Wszystkie te okoliczności wyraźnie świadczą o wzrastającej roli kultu Wielkiego boga w Odessos od wczesnego okresu hellenistycznego. Niektórzy badacze przypuszczają, że już w IV wieku p.n.e. Apollon - główne

---

¹⁵ T.Gerasimow, Kultowata statuja na welikija bog Darzalos w Odessos, Izwestija na Archeologiczeskoto družestwo gr. Warna, VIII 1951, s.65-66.

bóstwo miasta Odessos, ustępuje miejsca Wielkiemu bogowi ¹⁶. Prawdopodobnie od III wieku p.n.e. bóstwo to zaczyna być identyfikowane także z Herosem trackim. Z tego okresu bowiem mamy emisję srebrnych tetradrachm z wyobrażeniem głowy Wielkiego boga na awersie i całej postaci bóstwa jako jeźdźca siedzącego na koniu - na rewersie ¹⁷. Największy rozkwit kultu boga następuje w okresie rzymskim. Świadczą o tym przede wszystkim przedstawienia Wielkiego boga na wielu emisjach monet i medalionów bitych w Odessos od Trajana do Gordiana III ¹⁸, a także źródła archeologiczne, między innymi reliefy i statuetki wotywnie bóstwa. Na monetach bitych przez miasto w okresie od czasów panowania Septimiusza Sewera do Gordiana III widzimy Wielkiego boga w kalathosie na głowie, co świadczy o tym, że bóstwo w tym czasie zaczyna być identyfikowane także z Serapistem ¹⁹. Z monet bitych przez Odessos w okresie cesarstwa rzymskiego szczególne znaczenie dla badania problematyki związanej z kultem Wielkiego boga mają emisje kilku monet i medalionów z czasów panowania Gordiana III. Na jednych z nich jest przedstawiona leżąca na stole corona donatica i napis ΔΑΡΖΑΑΒΙΑ, na innych kultowa statua Wielkiego boga, na następnych cesarz Gordian III składający ofiarę na ołtarzu, na jeszcze innych fasada świątyni Wielkiego boga ²⁰. Wymienione monety i medaliony, ze względu na widoczne na nich przedstawienia i napisy, są bardzo ważnym źródłem do poznania wydarzeń istotnych nie tylko w życiu religijnym, ale przede wszystkim społeczno-politycznym Odessos w okresie cesarstwa rzymskiego. Otóż wiemy skądinąd, że w 242 roku cesarz Gordian III odbył podróż na Wschód odwiedzając szereg miast prowincji rzymskich. Trasa podróży wiodła między innymi przez Półwysep Bałkański. Powyższe monety i medaliony wyraźnie świadczą o tym, że najprawdopodobniej cesarz odwiedził i Odessos podczas swojej podróży, nadając miastu tytuł neokoros z prawem wprowadzenia do miasta kultu cesarskiego. Kult został wprowadzony do świątyni Wielkiego boga, a z okazji uroczystości miasto zorga-

¹⁶ Tonczewa, Trakijskoto wlijanie ..., s.65; M.Mirczew, Za anticznite ohramowe w Odesos, Izwestija na Narodnija Muzej-Warna, III/XVIII/ 1967, s.26.

¹⁷ Piek, Die antiken ..., Tabl.IV 13 k, 15 k; Tonczewa, Trakijskoto wlijanie ..., s.56.

¹⁸ B.Piek, Thrakische Münzbilder, JdI XIII 1898, 553, 556, 557.

¹⁹ Gerasimow, Kultowata ..., s.70.

²⁰ Piek, Die antiken ..., 571, 2314, 2317.

nizowało igrzyska pod nazwą ΔΑΡΖΑΛΕΙΑ; być może były one kontynuacją lub nawiązaniem do igrzysk z II wieku p.n.e., z okazji których wybito wspomniane powyżej tetradrachmy²¹. W tym miejscu należy powiedzieć, że na kilku inskrypcjach znalezionych w Warnie, a pochodzących z okresu rzymskiego, obok określenia Wielki bóg pojawia się epitet Δερφέλας, co świadczy o tym, że w tym ożasie Wielki bóg otrzymuje przydomek tracki Darzalos²². Powyższe wydarczenia świadczą o wielkiej randze i znaczeniu kultu Wielkiego boga - Darzalosa w Odessos, bowiem prowincjonalne miasta rzymskie otrzymując tytuł neokoros, wznosiły dla kultu cesarskiego nową świątynię lub wprowadzały kult cesarski i jego wizerunek kultowy jako synnaos theos do tej świątyni w mieście, która w jego życiu religijnym odgrywała rolę najważniejszą; zazwyczaj była to świątynia bóstwa opiekuńczego miasta. Na przykład w Philippopolis (dzisiejszy Płowdiw) do świątyni bóstwa opiekuńczego tego miasta Apollina Kendrisos wprowadzono kult Heliogaballa i jego wizerunek kultowy jako synnaos theos, po nadaniu miastu przez cesarza przywileju neokoros²³. Nawiązując jeszcze do omawianych przedstawień na monetach i medalionach bitych w Odessos, należy wspomnieć o ważnej okoliczności. Czynniki propagandowy monety, a przede wszystkim wygrawerowanego na niej wizerunku, nie budzi żadnych wątpliwości i jest podkreślany w pracach wielu badaczy. Dla miast prowincjonalnych nabiera on szczególnego znaczenia w II i III wieku n.e., kiedy to, ogólnie rzecz biorąc, następuje ich ożywiony rozwój ekonomiczny. W okresie tym miasta, chcąc podkreślić swoje znaczenie, umieszczały na monetach przedstawienia odzwierciedlające największe osiągnięcia miast w różnych dziedzinach życia. A zatem tak częste i długotrwałe (od IV wieku p.n.e. do III wieku n.e.) występowanie w repertuarze przedstawień monetarnych Odessos wizerunków związanych z kultem Wielkiego boga jest jeszcze jednym dowodem jego znaczenia i popularności. Mamy również dane, aby sądzić, że kult boga uzyskał tak wysoką rangę nie tylko w Odessos, ale rozpowszechnił się także daleko poza granicami miasta. Przed-

---

²¹ Gerasimow, Kultowata ..., s.66,70,71.

²² V.Dobruski, Materiali po archeologijata na Balgarija, Archeologiozeski Izwestija na Narodnija Muzej w Sofija, I 1907, s.178,179, ryc.148; Mihailov, II, 768.

²³ T.Gerasimow, Njakolko moneti i medalioni ot Filipopol, Godisznik na Plowdiwskata Narodna biblioteka i muzej, 1931-1934, s.127,128.

4. Relief wotywny z Targowiszte przedstawiający Wielkiego boga - Darzalosa. G.Mihailov, *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, II, Sofia 1958, ryc.768

stawienie głowy Wielkiego boga widzimy na monetach bitych w Tomis²⁴. Statua bóstwa jest przedstawiona na monetach bitych w Dionizopolis za panowania Karakalli, Aleksandra Sewera i Gordiana III²⁵. Z okręgu Targowiszte pochodzi płytką wotywna z reliefem przedstawiającym Wielkiego boga (ryc.4)²⁶. Inne płytki

²⁴ Pick, *Die antiken* ..., I, 637, 2407-2424.

²⁵ Pick, *Die antiken* ..., I, 132.

²⁶ Dobruski, *Materiali* ..., s.179, ryc.148.

wotywnie bóstwa znaleziono w dzisiejszych wsiach Mogila ²⁷ i Ezerowo ²⁸. Natomiast z okręgu warneńskiego pochodzi fragmentarycznie zachowana statuetka z brązu, datowana na II-III wiek n.e., przedstawiająca także tego boga ²⁹. Na monetach z Dionizopolis oraz na płytce wotywniej z okręgu Targowiszte Wielki bóg jest przedstawiony w typowym dla niego schemacie ikonograficznym: w postawie stojącej, z rogami obfitości w lewej ręce i paterą w prawej. Natomiast reliefy wotywnie z Mogila i Ezerowo oraz statuetka wotywna z okolic Warny przedstawiają bóstwo jako jeźdźca siedzącego na koniu, z rogami obfitości w lewej ręce i paterą w prawej. W tych wypadkach widzimy synkretyzm Wielkiego boga z Herosem trackim ³⁰. Podane przykłady świadczą o tym, że zasięg kultu Wielkiego boga - Darzalosa był znaczny. Wszystko wskazuje na to, że kult boga, przede wszystkim w okresie cesarstwa rzymskiego, nie miał charakteru lokalnego. Obejmował zapewne południowo-wschodnią część Mezji Dolnej i miał charakter regionalny, a jego głównym ośrodkiem było Odessos.

Opierając się na wspomnianych wyżej statuetkach terakotowych (ryc.1), reliefie wotywnym z Targowiszte (ryc.4) i srebrnych tetradrachmach bitych w Odessos w II wieku p.n.e. (ryc.2 i 3), T.Gerasimow dał próbę odtworzenia wyglądu nie zachowanego posągu kultowego Wielkiego boga - Darzalosa. Według tego badacza, posąg przedstawiał boga stojącego en face, trzymającego w lewej ręce duży róg obfitości, z którego wyhyłają się kiście winogron, w prawej zaś - wysuniętej do przodu - paterę. Twarz bóstwa z głęboko osadzonymi oczami, ocienionymi przez wydatne łuki brwiowe, ma wyraz powagi i surowości. Linia czoła i ostro zarysowanego nosa jest prosta. Długie wąsy opadają ku dołowi dwoma pasmami po obu stronach ust. Krótka broda okalająca twarz składa się z wielu falujących pasm. Dolne części policzków są podkreślone wydatną bruzdą. Włosy opadające długimi falistymi puklami są przewiązane wieńcem składającym się z cienkiej obręczy, wokół której jest nawinięta wstążka. Bóstwo jest odziane w długie chi-

²⁷ G.Kazarow, Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Budapest 1938, 518, ryc.265.

²⁸ Mihailov, I, 281.

²⁹ Tonczewa, Trakijskoto wlijanie ..., s.64, ryc.16.

³⁰ Tonczewa, Frinos ..., s.87,88; Tonczewa, Trakijskoto wlijanie ..., s.57.

ton z rękawami, którego dolna część opada prostopadłymi ciężkimi fałdami do ziemi. Na chiton narzucony jest himation, którego jeden kraniec jest przerzucony przez lewe ramię, drugi zaś okrywa plecy, przechodzi pod prawym ramieniem i opasuje talie, gdzie wywinęty tworzy trójkątny fartuszek. Punkt ciężkości spoczywa na lewej nodze, prawa zaś jest nieco odsunięta w bok. Cechy stylowe posągu Wielkiego boga, widoczne przede wszystkim w sposobie traktowania głowy, a także ikonograficzne, jak sposób noszenia i ułożenia chitonu i himationu, pozwalają przypuszczać, że posąg był wykonany w IV wieku p.n.e. i można go wiązać z jakimś rzeźbiarskim warsztatem attyckim z tego okresu. Tak więc Odessos, przeżywając w tym czasie swój rozkwit gospodarczy, postąpiło podobnie jak i inne miasta nadczarnomorskie, zamawiając w znanej pracowni rzeźbiarskiej greckiej posąg kultowy swojego głównego bóstwa. Najlepszą analogią może być Apollonia Pontyjska, która wykonanie kolosalnego posągu swojego bóstwa opiekuńczego Apollina powierzyła znanemu rzeźbiarzowi greckiemu Kalamisowi. Wedle Gerasimowa posąg Wielkiego boga był dziełem oryginalnym, wykonanym specjalnie dla Odessos, nie znajdujemy bowiem wśród znanych kopii rzymskich podobnego typu statuarycznego ³¹.

Bardzo cennym źródłem do poznania wyglądu świątyni Wielkiego boga - Darzalosa są monety bite w Odessos za panowania Gordiana III (ryc.5). Na ich rewersach widzimy przedstawienie fasady świątyni tego bóstwa. Świątynię wyobrażono w pełni frontalnie. Wznosiła się ona na podium, na które prowadziły od strony przedniej cztery stopnie ograniczone z obydwu stron prostokątnymi, wysuniętymi do przodu cokołami. W fasadzie frontальной uwidoczono cztery kolumny stojące na profilowanych bazach i zwieńczone kapitelami korynckimi lub kompozytowymi, na których wspiera się belkowanie i trójkątny przyczółek. Pole tympanonu jest dekorowane wizerunkiem Heliosa na przedstawionej frontalnie kwadrydze. Dwuspadowy dach zdobią akroteria i antefiksy. Między środkowymi kolumnami fasady jest widoczna kultowa statua Wielkiego boga - Darzalosa. Przed świątynią wznosi się słabo widoczny prostokątny ołtarz. Ze względu na staranne wykonanie opisanego przedstawienia, uwidocznione w nim szczegóły z wystroju zewnętrznego budowli, możemy przypuszczać, że mamy przedstawioną

---

³¹ Gerasimow, Kultowata ..., s.69.

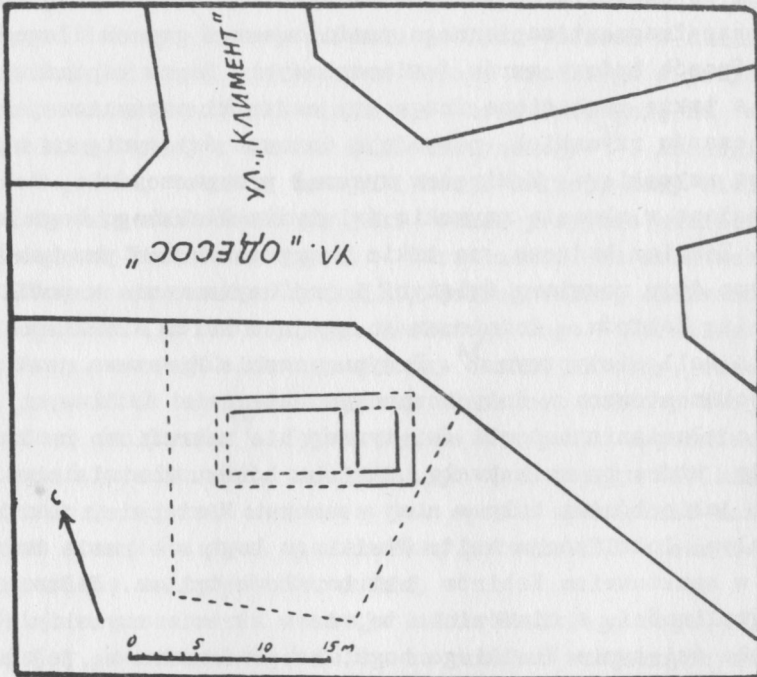

5. Moneta Gordiana III z Odessos z przedstawieniem fasady świątyni Wielkiego boga - Darzalosa. Archeologiczeski muzej, Warna, Sofia 1965, ryc.34

konkretną, istniejącą w rzeczywistości w Odessos świątynię Wielkiego boga - Darzalosa.

Z dotychczasowej podstawy źródłowej wiemy już dużo na temat znaczenia kultu Wielkiego boga - Darzalosa, mamy też ogólne wyobrażenie o wyglądzie posągu kultowego bóstwa, a także jego świątyni. Nasuwa się zatem pytanie, gdzie w Odessos znajdowało się sanktuarium tego, głównego przecież bóstwa miasta. Niektórzy badacze przypuszczają, że w okresie hellenistycznym Wielki bóg był czczony jako synnaos theos w sanktuarium Kabirów, które przypuszczalnie wznosiło się w północno-zachodniej części greckiego Odessos przy dzisiejszej ulicy Chan Krum ³². Biorąc pod uwagę bardzo duże znaczenie kultu Wielkiego boga, takie przypuszczenie wydaje mi się mało prawdopodobne. Jestem raczej skłonny przypuszczać, że już w okresie hellenistycznym Wielki bóg był czczo-

³² Mirczew, Za antycznite ..., s.24,25.

6. Schematyczny plan świątyni odkrytej w Warnie u zbiegu ulic Odesos i Kliment. M.Mirozew, *Za antycznite chramowe w Odesos*, Izwestija na Narodnija muzej - Warnia, III/XVIII/ 1967, s.27, ryc.7

ny we własnym sanktuarium, którego miejsca położenia dotychczas nie znamy. Ale nie należy zapominać o tym, że w trakcie dotychczasowych badań na terenie Odessos udało się zlokalizować tylko nieliczne sanktuaria, mimo że mamy potwierdzony kult wielu bóstw z panteonu grecko-rzymskiego ³³.

Podczas prac archeologicznych przeprowadzonych w Warnie w 1959 roku u zbiegu ulic Odesos i Kliment odkryto fundamenty dość znacznych rozmiarów prostokątnej świątyni antycznej (ryc. 6). Budowla długości 14,50 m i szerokości 7 m jest orientowana osią dłuższą w kierunku wschód-zachód. Jej fundamenty, grubości 1,10 m, są zbudowane z dużych bloków kamiennych łączonych zaprawą wapienną przemieszaną z drobno potłuczoną ceramiką budowlaną. Świątynia jest rozdzielona poprzecznym murem na dwie części: większą zachodnią tworzącą cellę i mniejszą wschodnią będącą

³³ Mirozew, *Za antycznite ...*, s.21-38.

pronaosem. W czasie prac wykopaliskowych znaleziono fragmenty ceramiki oraz fragment wapiennego profilowanego gzymsu długości 1,60 m. Sposób budowy murów fundamentowych, forma wspomnianego gzymsu, a także znalezione fragmenty ceramiki naczyniowej pochodzące z czasów rzymskich, pozwalają datować świątynię na okres cesarstwa rzymskiego. M. Mirczew wysunął przypuszczenie, że jest to wzniesiona w okresie rzymskim świątynia Wielkiego boga - Darzalosa. Zdaniem badacza, za takim przypuszczeniem przemawiają stosunkowo duże rozmiary świątyni i jej usytuowanie w pobliżu sanktuarium Kabirów - domniemanego miejsca kultu Wielkiego boga w okresie hellenistycznym³⁴. Przypuszczenie Mirczewa jest zbyt słabo udokumentowane w dotychczasowym materiale źródłowym, gdyż podczas odsłaniania budowli świątynnej nie natrafiono na żadne materiały, które by wskazywały, jakiemu bóstwu została ona poświęcona lub jakie bóstwa były w niej czczone. Następnie, jak już wspomniałem, lokalizacja kultu Wielkiego boga w okresie hellenistycznym w sanktuarium Kabirów jest bardzo wątpliwa. Jedno nie ulega wątpliwości, a mianowicie to, że w okresie rzymskim istniała okazała świątynia Wielkiego boga, czego dowodem są jej przedstawienia na omówionych monetach Gordiana III. Jak już było powiedziane, przedstawienie to ma charakter realistyczny. Na jego podstawie możemy sądzić, że architektura budowli świątynnej była wzorowana na typach italskich: świątynia wznosiła się na wysokim podium, od strony frontalnej miała głęboki przedsionek, do którego prowadziły schody ograniczone z obydwu stron wysuniętymi do przodu prostokątnymi cokołami, boczne strony celli były najprawdopodobniej pozbawione kolumnady zewnętrznej. Na podstawie przedstawień na monetach bitych w Deultum za panowania Gordiana III możemy sądzić, że istniejące w mieście świątynie Afrodyty, Serapisa i Apollina miały podobny wygląd³⁵. Wydaje się zatem, że w okresie rzymskim w sanktuarium Wielkiego boga - Darzalosa zaistniała potrzeba wzniesienia nowej świątyni w miejsce starej zużytej lub zniszczonej jakimś kataklizmem, być może trzęsieniem ziemi. Nie jest wykluczone, że jest nią świątynia wskazana przez Mirczewa, której pozostałości odkryto u zbiegu dzisiejszych ulic Odesos i Kliment, i że właśnie tam znajdowało się i w okresie

³⁴ Mirczew, Za anticznite ..., s.25,26.

³⁵ J. Jurukova, Griechisches Münzwerk, die Münzprägung von Deultum, Berlin 1973, 261-263.

hellenistycznym sanktuarium Wielkiego boga. Po analogie nie musimy sięgać daleko. W bezpośrednim pobliżu Odessos w dzisiejszej miejscowości Galata w sanktuarium Herosa trackiego o przydomku Karabazmos wzniesiono w II wieku n.e. nową świątynię na miejscu lub w pobliżu dawnej z okresu hellenistycznego³⁶. Analogii z innych terenów, także z tracji i Mezji Dolnej, mamy wiele.

Należy się zastanowić na jaki okres przypada wzniesienie nowej świątyni Wielkiemu bogowi - Darzalosowi. Na monetach bitych w Odessos za czasów Karakalli, Heliogaballa, Aleksandra Sewera i Gordiana III obok posągu Wielkiego boga - Darzalosa widzimy ołtarz, szczególnie ikonograficzny bardzo istotny, oznacza bowiem, że został tam przedstawiony wizerunek kultowy stojący w konkretnej świątyni³⁷. Być może, że w wypadku wspomnianych przedstawień monetarnych, umieszczając obok posągu Wielkiego boga - Darzalosa ołtarz, chciano w ten sposób upamiętnić wzniesienie bóstwu nowej świątyni w pierwszej połowie III wieku n.e., przypuszczalnie za czasów Karakalli.

Mówiąc o znaczeniu i rozwoju kultu Wielkiego boga - Darzalosa widzimy, że rzuca on światło na problem wzajemnych stosunków między miejscową ludnością tracką i napływową ludnością grecko-rzymską na zachodnich wybrzeżach Morza Czarnego. Jak już powiedzieliśmy, w okresie hellenistycznym na monetach bitych w Odessos w III wieku p.n.e. Wielki bóg jest przedstawiany w schemacie ikonograficznym Herosa trackiego. Jest to wyrazem synkretyzmu Wielkiego boga - bóstwa greckiego z Herosem trackim - głównym bóstwem miejscowej ludności trackiej. Synkretyzm ten jest jeszcze bardziej widoczny w okresie rzymskim, o czym świadczą przedstawienia statuaryczne i reliefowe z terenu Odessos i jego terytorium. W tym czasie Wielki bóg otrzymuje epitet Darzalos, pod którym kryje się lokalne bóstwo miejscowe, zapewne Heros tracki. Wydaje się, że w tym wypadku mamy sytuację podobną, jaka wystąpiła w sanktuarium Apollina Kendrisos w Philippopolis (dzisiejszy Płowdiw). W okresie trackim na wzgórzu Dzendem-tepe, wznoszącym się obok Philippopolis, było sanktuarium Herosa trackiego o przydomku Kendrisos. Prawdopodobnie po podboju macedońskim sanktuarium przekształciło się w ośrodek kultu Apollina - Kendrisos, czyli dawnego bóstwa trackiego Kendrisos w synkretyzm-

³⁶ G.Tonczewa, Za datiraneto na swetiliszteto kraj s. Galata, Izwestija na Narodnija Muzej w Warna, IV/XIX/ 1968, s.17-26.

³⁷ Gerasimow, Kultowata ..., s.66.

mie z greckim Apollinem, czczonym przez ludność napływową. W okresie rzymskim do sanktuarium Apollina Kendrisos - bóstwa opiekuńczego Philippopolis - zostaje wprowadzony kult Heliogaballa, po obdarzeniu miasta przez tego cesarza tytułem neokoros³⁸. Synkretyzm głównego bóstwa Odessos z bóstwem miejscowym trackim, podobnie jak w Philippopolis i innych rejonach Tracji, wymownie świadczy o wzroście znaczenia elementu trackiego w samym Odessos oraz na obszarze terytorium miasta.

Należy jeszcze dodać, że kult Herosa trackiego na tym obszarze jest poświadczony nie tylko w wypadku sanktuarium Wielkiego boga - Darzalosa. Przede wszystkim w Odessos istniało w okresie rzymskim sanktuarium Herosa trackiego, którego pozostałości odkryto przy dzisiejszym bulwarze Czerwoarmejski. Wznosiło się ono w południowo-zachodniej części rzymskiego Odessos, w pobliżu muru obronnego miasta. W obrębie sanktuarium odsłonięto pozostałości prostokątnej budowli świątynnej o wymiarach: 4,30 m długości i 4,20 m szerokości. Jej mury, zachowane do wysokości ponad 2 m, są zbudowane z dużych bloków kamiennych łączonych zaprawą wapienną. Fasada świątyni jest zwrócona w kierunku południowo-zachodnim. Znalezione tam inskrypcje i płyty wotywnie wskazują, że sanktuarium było poświęcone głównym bóstwom trackim: Herosowi trackiemu o lokalnym epitecie Karabasmos i Bendis³⁹. Poza tym z Odessos znamy inne zabytki związane z kultem Herosa trackiego⁴⁰. Natomiast z terytorium Odessos, gęsto zamieszkałego przez ludność tracką, podobnych przykładów mamy wiele. Koło Odessos, w dzisiejszej miejscowości Galata, odsłonięto sanktuarium poświęcone Herosowi trackiemu o przydomku Karabasmos. Na podstawie znalezionych tam materiałów archeologicznych i epigraficznych możemy sądzić, że sanktuarium trwało co najmniej od końca IV wieku p.n.e. do IV wieku n.e.

³⁸ Gerasimow, *Njakolko ...*, s.127,128; K.Majewski, *Le sanctuaire thrace et greco-romain d'Apollon Kendrisos á Philippopolis, Thracia Iv 1977*, s.189-206; W.Szubert, *On the Depiction of sacred Architecture on Coins from Lower Moesia and Thrace, Archeologia XXIX 1978*, s.35-45; W.Szubert, *On the Sanctuaries of Lower Moesia and northern Thrace, Archeologia XXVIII 1977*, s.53-59.

³⁹ M.Mirozew, *Razkopki na trakijskoto seliszte kraj s. Galata, Izwestija na Warnenskoto Archeologicesko družestwo, IX 1953*, s.1-28; Tonczewa, *Za datiraneto ...*, s.17-26.

⁴⁰ Mihailov, I, 42,47-49,67,150.

W okresie hellenistycznym, prawdopodobnie na przełomie IV i III wieku p.n.e., w sanktuarium wzniesiono murowaną świątynię, z której w latach 1950-1952 odsłonięto pozostałości fundamentów. Największy rozkwit sanktuarium przypada jednak na II i III wiek n.e. Jak wynika z inskrypcji budowlanej umieszczonej na znalezionym tam epistylu, w II wieku n.e. w sanktuarium zbudowano nową świątynię. Przymuszczalnie stara świątynia z okresu hellenistycznego uległa zniszczeniu albo też z powodu wzrostu znaczenia sanktuarium zaistniała potrzeba wzniesienia bardziej okazałej budowli świątynnej. Do najważniejszych znalezisk ruchomych odkrytych w ruinach sanktuarium należy 14 dużych marmurowych płyt wotywnych z reliefami przedstawiającymi Herosa trackiego, na kilku z nich są umieszczone napisy wotywny ku czci Herosa Karabasmos. Trzy płyty wotywny pochodzą z okresu hellenistycznego z III-I wieku p.n.e., natomiast pozostałe z okresu rzymskiego z II wieku n.e. Większość płyt jest przepołowiona na dwie części, co pozwala sądzić, że w okresie późniejszym zostały użyte wtórnie, prawdopodobnie do budowy bazyliki chrześcijańskiej, którą wzniesiono w IV wieku n.e., po zwycięstwie religii chrześcijańskiej, na ruinach dawnego sanktuarium pogańskiego⁴¹. A zatem kult religijny w sanktuarium w Galata rozwijał się nieprzerwanie od okresu trackiego, poprzez hellenistyczny i rzymski, aż do czasów chrześcijańskich włącznie. Ale największą rolę odgrywał w okresie rzymskim, a jego oddziaływanie było tak znaczne, że tracka ludność Odessos zbudowała w obrębie miasta sanktuarium poświęcone również Herosowi Karabasmos.

Z podanych przykładów widzimy, że także zabytki związane z kultami religijnymi dostarczają wielu bardzo cennych danych do poznania różnorodnych, niejednokrotnie bardzo złożonych zjawisk, charakterystycznych dla peryferyjnych kultur świata antycznego.

---

⁴¹ G.Tončeva, Le sanctuaire du Héros Karabasmos d'Odessos, Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes, Sofia 1970, s.353-364.